

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертацію Бойко Наталії Леонідівни
«Інтернет як ресурс демократизації українського суспільства»,
представлену на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних
наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Обґрунтування вибору теми дисертаційного дослідження.

Кардинальні зміни в сучасному українському суспільстві, пов'язані з активним впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери суспільного буття, зумовлюють актуалізацію проблематики використання новітніх інтернет-технологій і як ресурсу сучасного демократизаційного процесу. Сьогодні Україна активно позиціонує свої дієві наміри щодо використання можливостей інтернету як ресурсу демократизації держави – підвищення прозорості діяльності органів влади на всіх рівнях (загальнодержавному, регіональному, місцевому), оптимізації діалогу влади з різними соціальними суб'єктами (бізнес, громадянське суспільство, громадянин). Створюються нові державні інституційні структури та організації, які мають забезпечувати впровадження державних програм реалізації суспільної взаємодії в онлайн-форматі. Проте проблемною ситуацією, пов'язаною з ефективністю такого впровадження, є відсутність системно-узагальнюючого наукового знання щодо механізмів реалізації можливостей використання інтернету як чинника прискорення демократизаційних трансформацій суспільства. У теоретичному плані процес демократизації сучасного суспільства із залученням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій розглядається як складний інституціоналізаційний процес, який передбачає вагомі суспільні зміни і формальних інституційних структур, і поведінкових практик, і ціннісно-свідомісних елементів. І дисертаційне дослідження Бойко Н. Л. заповнює відсутність у сучасному науковому дискурсі системно-узагальнюючого агрегованого бачення і відповідних пояснювальних концептів, що уможливають як теоретичну інтерпретацію, так і соціологічний аналіз наявного стану та перспектив демократизації сучасного українського суспільства з залученням ресурсних можливостей інтернету.

Ретельне ознайомлення з текстом дисертаційного дослідження, авторефератом роботи Бойко Н. Л. та її публікаціями дозволяє констатувати, що запропонована авторкою концепція електронної демократизації сучасного суспільства є вдалою спробою вирішення означеної наукової проблеми. Дослідження виконане на належному теоретично-методологічному рівні, є виваженим та об'єктивним і вирішує важливу наукову та суспільну проблему. Продуманою є структурна композиція роботи, яка є логічно обґрунтованою та сприяє продуктивному вирішенню дослідницьких завдань. Вдало сформульовані мета та завдання дисертаційного дослідження дозволяють виокремити проблемне поле наукового дискурсу стосовно висвітлення демократизаційних ресурсних можливостей інтернету та

проаналізувати елементи запропонованої авторкою моделі процесу електронної демократизації сучасного українського суспільства.

Структура дисертаційної роботи відповідає завданням, поставленим авторкою дисертації, а основний зміст роботи викладений чітко та логічно, що дозволяє досягти поставленої мети. Дисертація складається зі вступу та чотирьох розділів з висновками за кожним з них та загальних висновків роботи.

У вступі здійснено обґрунтування вибору теми дослідження, визначено наукову проблему, мету та завдання дослідження. Розкривається наукова новизна, теоретичне та практичне значення одержаних результатів.

Перший розділ присвячений аналізу теоретико-методологічних підходів дослідження демократизації як у класичних наукових традиціях, так і з урахуванням новітніх трендів сучасної демократизації. Наводяться практики вимірювання рівня демократичності за допомогою формування певних індексних показників.

Другий розділ, продовжуючи логіку дослідження предмету та об'єкту роботи, присвячений теоретичному аналізу інтернету як соціально-технічного ресурсу сучасної демократизації. Розглядаються ресурсні можливості активізації онлайн-активності, соціальної взаємодії, а також можливості технологізації нагляду та контролю, які детермінують сучасний процес демократизації. Аналізуються дослідження впливу інтернету на демократизацію в сучасному науковому дискурсі, які демонструють поділ дослідницьких позицій на два протилежні табори кібероптимістів та кіберпесимістів. Розглядаються інституціональні тренди сучасної демократизації, пов'язані з розвитком елементів електронного урядування, електронної демократії та електронного уряду. Формується дослідницька позиція щодо співвідношення даних елементів, яка уможливорює їх подальшу операціоналізацію.

Перші два розділи будують передумови дослідницького підґрунтя для формування власної авторської концепції електронної демократизації, яка представлена у третьому розділі дисертаційного дослідження. Дисертантка зреалізовує моделювання процесу інституціоналізації електронної демократизації сучасного українського суспільства. Така концептуалізація процесу відбувається шляхом моделювання підготовчого етапу, окреслення теоретичних засад моделювання процесу електронної демократизації, виділення її інструментів та агентів. І як результат визначення типів ресурсів електронної демократизації, формування їх показників та індикаторів.

У четвертому розділі роботи на основі багатого емпіричного матеріалу дослідження здійснюється емпірична верифікація сформованої у третьому розділі теоретичної моделі процесу електронної демократизації сучасного українського суспільства.

Теоретичні висновки дисертаційного дослідження пов'язані з результатами аналізу розробленого безпосередньо авторкою соціологічного інструментарію дослідження ресурсів електронної демократизації сучасного українського суспільства. Звертає на себе увагу унікальний емпіричний

матеріал дисертаційного дослідження, який містить пролонгований емпіричний вимір ресурсних елементів електронної демократизації сучасного українського суспільства та дозволяє виокремити етапи дигіталізації українського суспільства, окреслити агентів демократизаційного процесу з залученням інтернет-технологій та проаналізувати динаміку і особливості перебігу електронної демократизації українського суспільства з відстеженням усіх означених її ресурсних елементів.

Наукова новизна результатів дослідження. Звертає на себе увагу концептуально виразний виклад положень дисертації, яким притаманна наукова новизна. Оцінюючи найважливіші здобутки дисертаційного дослідження Н.Л. Бойко, варто відзначити такі результати роботи, що формують концептуальний каркас дослідження та містять вагому наукову новизну.

Авторка дисертації вперше у вітчизняній соціологічній науці пропонує вдалий дослідницький підхід висвітлення ресурсності інтернету в сучасній демократизації суспільства через інституціоналізаційний аналіз процесу електронної демократизації.

Розроблено концепт електронної демократизації суспільства, який визначається як складний процес емансипативного нарощування дієвої ресурсності інтернету в процесі сучасної демократизації суспільства.

Визначено етапи інституціоналізаційного процесу електронної демократизації, які передбачають впровадження політичних, технологічних, організаційних, законодавчих, суспільних змін; відтворення сталих соціально-громадянських е-практик та інтеріоризацію демократичних ціннісно-нормативних засад суспільної е-активності та е-взаємодії, що легітимізують демократизаційні трансформації суспільства.

Розроблено концептуальну модель процесу електронної демократизації суспільства, яка визначає його агентів (*IT*-активісти, громадські *e*-активісти, владні структури, міжнародні організації), способи реалізації (формалізовані та неформалізовані *e*-практики) та ресурси (ресурси формально-організаційного залучення; ресурси соціально-громадянської поведінкової активності; ресурси ціннісно-нормативної інтеріоризації).

Визначено показники кожного з виділених типів ресурсів та запропоновано індикатори для їх емпіричного вимірювання, які дозволяють здійснити емпіричну верифікацію розробленої концептуальної моделі електронної демократизації суспільства.

Визначено, що перманентна інноваційність (постійний розвиток) виділених стадій дигіталізації українського суспільства дозволяє постійно накопичувати та акумулювати переваги кожної з означених стадій задля поліпшення ефективності використання ресурсу мережі пересічними громадянами та стимулює нарощування його демократизаційних ефектів.

Виокремлено, на основі тотожності змістово-цільової структуризації соціально-громадянської *e*-активності трикомпонентній структуризації соціальної поведінки в суспільстві, новий вид суспільних практик (соціально-громадянські інтернет-практики (СГІП)), які утворюють самостійні

підсистеми соціально-громадянської *e*-активності: когнітивно-інформаційну, емоційно-комунікаційну і дієво-поведінкову.

З'ясовано динамічний характер превалювання певного блоку соціально-громадянської *e*-активності (когнітивно-інформаційного, емоційно-комунікаційного, дієво-поведінкового) як реакції на політичні, економічні події в країні та світі, що дозволяє здійснювати прогностичний аналіз реакцій суспільства на ситуацію як в цілому в країні, так і в окремих регіонах, територіальних місцинах тощо.

Удосконалено дослідницький інструментарій щодо оцінки ефективності демократизації із залученням інтернет-ресурсу через введення показників ціннісно-нормативного рівня (інтерналізація демократичних цінностей) та сприйняття запропонованих форматів демократичних *e*-відносин та *e*-взаємодій (довіра до Інтернету).

Звертає увагу також удосконалення тезаурусу проблематики електронної демократизації через впровадження в науковий обіг понять «формалізована соціально-громадянська *e*-активність» та «неформалізована соціально-громадянська *e*-активність».

Теоретичні висновки, яких дістала дисертантка, формують ґрунтовну наукову базу для подальших наукових досліджень у таких галузях соціологічної науки як соціологія управління, соціологія інтернету, а також задля здійснення пролонгованих емпіричних досліджень, що пов'язуються із соціологічним забезпеченням інституціоналізації процесу електронної демократизації сучасного суспільства.

Слід зазначити обґрунтованість наведених дисертанткою висновків, що базуються на професійному використанні системи загальнонаукових теоретичних методів (зокрема системного, критичного, порівняльного, інтеграційного, методів аналізу та синтезу, типологізації, систематизації та інтерпретації), а також застосовуванні комбінації кількісних та якісних методів дослідження, зокрема методів статистичного аналізу, вторинного аналізу даних, аналізу напівструктурованих анкет та інтерв'ю задля емпіричної верифікації концептуальних положень роботи. Все це дозволило здійснити ґрунтовний теоретичний та емпіричний аналіз наукової проблематики дисертації.

Висновки дисертаційної роботи викладені відповідно до висвітлення завдань, що вирішувались авторкою. Вони достатньо повно презентують результати проведеного наукового дослідження. Основний обсяг дисертації відповідає існуючим вимогам та складає 346 сторінок. Список використаних джерел містить 379 найменувань, 142 з яких – іноземні (англомовні).

Дисертаційна робота та автореферат написані з використанням наукового стилю, що відповідає вимогам до написання дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук. Зміст роботи засвідчує глибокий рівень обізнаності авторки по проблематиці наукового дослідження та здатність презентувати результати проведених власних досліджень. Викладення отриманих Бойко Н.Л. висновків та наукових положень є послідовним, змістовним, чітким та логічним.

Рівень систематизації та аналізу соціологічного матеріалу, ступінь узагальнення наукової інформації засвідчують належну дослідницьку кваліфікацію Бойко Наталії Леонідівни, підтверджуючи її високу фахову компетентність.

Аналіз змісту та структури дисертації Бойко Н.Л. «Інтернет як ресурс демократизації українського суспільства» дає підстави констатувати, що дисертаційна робота містить усі ознаки спеціальності 22.00.04. – спеціальні та галузеві соціології.

Міркування щодо *практичного значення результатів дослідження та рекомендацій щодо їх можливого використання* наступні. Сформульовані Бойко Н.Л. основні положення, висновки та рекомендації безсумнівно мають теоретичну та соціально-практичну цінність. Вони можуть бути використані при проведенні соціологічних досліджень особливостей перебігу демократизації з використанням ресурсу інтернету та оцінки ефективності процесу електронної демократизації суспільства. Сформульовані в дисертації висновки сприятимуть подальшому розвитку цього напрямку наукових досліджень.

У дисертаційній роботі міститься унікальний теоретико-методологічний та емпіричний матеріал, який має безперечну значущість для удосконалення державної соціальної політики в сучасній Україні, зокрема при розробці стратегічних програм дигіталізації українського суспільства, електронного урядування, вдосконаленні механізмів оцінки ефективності е-демократизаційних трансформацій суспільства. Результати дисертаційного дослідження, на наш погляд, можуть бути представлені для розробки та викладання таких наукових дисциплін як «Соціологія інтернету», «Соціологія управління».

Повнота викладу результатів дослідження в опублікованих працях. Основні положення та результати дисертаційного дослідження відображено у 50 наукових публікаціях, з яких: 1 одноосібна монографія; 29 статей у наукових фахових виданнях, з яких: 4 статті у зарубіжних фахових виданнях (одна з них № 6, зокрема включена до міжнародної наукометричної бази Ulrichs Web); 25 у наукових фахових виданнях України (з яких № 8 включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus). Апробацію матеріалів дисертації засвідчують 14 публікацій. Додатково відображують наукові результати 7 праць в інших наукових виданнях.

Звертає на себе увагу те, що до досліджуваної в дисертаційному дослідженні проблематики авторка звертається ще у публікаціях 2004 – 2005 років. Робота є глибоким та самостійним багаторічним дослідженням, що має завершений характер. Дисертація пройшла належну апробацію. Опубліковані наукові праці Бойко Н. Л. та автореферат достатньо повно відображують результати проведеного наукового дослідження, а зміст автореферату є ідентичним основним положенням дисертаційної роботи. Аналіз дисертації та автореферату свідчить про те, що у процесі написання докторської роботи матеріали кандидатської дисертації здобувачкою не використовувались.

Дискусійні положення та зауваження. Попри безперечні здобутки дисертаційної роботи Бойко Н.Л., яка є завершеною, підготовленою на високому науково-теоретичному рівні та практично-орієнтованою на вирішення актуальних проблем підвищення можливостей демократизації сучасного українського суспільства з використання новітніх інтернет-технологій, вважаю на необхідне висловити деякі зауваження та міркування:

1. В роботі наводиться приклад вимірювання рівня демократичності суспільства за допомогою міжнародних рейтингових показників, який висвітлює рівень демократичності / недемократичності і окремих регіонів, і окремих держав. На наш погляд, апелювання до міжнародних рейтингів як провідного показника рівня демократії та демократизації не є достатнім задля формування картини демократизаційних трансформацій країни.

2. Одним із висновків другого розділу є констатування присутності двох якісно протилежних дослідницьких спрямувань, які розділили наукову спільноту на два протилежні табори – кібероптимістів, які визначають позитивний демократизуючий ефект Інтернету і кіберпесимістів, які вбачають в Інтернеті загрозу сучасному демократизаційному процесу (с.186). Які механізми і, чи існують вони, зменшення цих загроз? Наскільки ці загрози актуальні для демократизації українського суспільства?

3. В четвертому розділі наводяться дані щодо світових процесів дигіталізації: «Світ швидко рухається в напрямку дигітального (цифрового) суспільства. Сьогодні майже 60% населення світу (понад 4,5 мільярдів людей) користуються Інтернетом, 67% (близько 5,2 мільярдів людей) користуються мобільним зв'язком. Підключаються до мережі через мобільні пристрої 92% світових користувачів Інтернету. Зокрема 53,3% усіх веб-запитів припадає на смартфони, 44% – на персональні комп'ютери та ноутбуки, 2,77% – на планшети та інші гаджети. Водночас більше 3,2 мільярди людей у світі позбавлені інтернет-зв'язку, і більшість з них мешкають в країнах Південної Азії та у країнах Африки» (с. 241), тоді як розділ присвячений розгляду електронної демократизації в реаліях українського суспільства, а безпосередньо даний параграф – аналізу інтернетизації українського суспільства.

4. В параграфі 4.2. «Інституційне забезпечення процесу електронної демократизації» авторка приводить дані щодо кількості електронних петицій (одиниць): «За даними державної служби статистики України у 2019 році також було оприлюднено 10350 е-петицій до різних державних органів, проте кількість підтриманих е-петицій була врази меншою» (с. 281). На наш погляд, картина особливостей впровадження е-петицій в Україні, відтворена на рисунку 4.2.5. була б більш наглядною, якби результати кількості оприлюднених е-петицій, кількості підтриманих е-петицій (які набрали необхідну кількість голосів на їх підтримку) та кількості е-петицій, підтриманих рішеннями органів, яким адресовані петиції наводилась у частках відсотків.

Вищезазначені зауваження не впливають на загальну високу оцінку дисертаційного дослідження.

Загальний висновок про відповідність роботи встановленим вимогам.
Аналіз тексту дисертації, змісту автореферату та публікацій Бойко Н.Л. засвідчує, що пропонуване наукове дослідження є самостійною, завершеною роботою. Його результати є актуальними та мають як теоретичну, так і практичну цінність. Дисертантка продемонструвала широку обізнаність в досліджуваній проблематиці і високий професійний рівень проведення соціологічного дослідження та володіння методикою наукового аналізу.

Авторкою підготовлена актуальна, завершена, оригінальна та самостійна наукова робота, результати якої безперечно містять наукову новизну та вирішують важливу сучасну науково-практичну проблему. Представлена кваліфікаційна робота містить раніше не захищені наукові положення, нові науково обґрунтовані результати в галузі соціологічної науки та заслуговує на позитивну оцінку.

Таким чином, дисертаційне дослідження Бойко Наталії Леонідівни «Інтернет як ресурс демократизації українського суспільства», подане до захисту на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології, є самостійним оригінальним науковим дослідженням, яке повністю відповідає вимогам пп. 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), які висуваються до докторських дисертацій. Вважаємо, що авторка дисертаційного дослідження Бойко Наталія Леонідівна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

Офіційний опонент:

**доктор соціологічних наук, професор,
декан факультету соціології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка**

В. В. Чепак

Handwritten signature in blue ink.